

QƏDİM TÜRKÇƏ DANIŞAN ETRUSK YAZILARI VƏ SUSMAQDA OLAN ETRUSKOLOQLAR

Çingiz Qaraşarlı, Samirə Məmmədova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: samira.mammadova@au.edu.az

Xülasə. Məqalə etrusk yazılarının qədim dillərin materialları əsasında araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Avropa dilçilərinin naməlum mənşəli saydıqları etrusk yazılarının aparıcı dil komponentinin türk mənşəli olduğu göstərilmişdir. Bir çox Avropa etruskoloqları etrusk mətnlərində çox sayda türk elementlərini aşkar etsələr də, etrusk dilinin qrammatik quruluşuna dərindən nüfuz etməmələri, onların qədim türk dillərini müqayisəli araşdırmamaları, Aralıq dənizi hövzəsində türklərin çox qədim çağlardan məskunlaşmaları haqqında təsəvvürə malik olmamaları məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: etrusk mətnləri, türklər, kimmerlər, çuvaş dili, bulqarlar.

TURKIC-SPEAKING ETRUSCAN WRITINGS AND SILENT ETRUSCOLOGISTS

Chingiz Garasharly, Samira Mammadova
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article is devoted to the study of Etruscan writings based on the materials of ancient languages. It has been shown that the leading linguistic component of the Etruscan writings, considered by European linguists to be of unknown origin, is of Turkic origin. Although many European Etruscans have discovered many Turkish elements in Etruscan texts, the questions why they have not penetrated deeply into the grammatical structure of the Etruscan language, they have not studied the ancient Turkic languages comparatively, and they have not had an idea about the settlement of the Turks in the Mediterranean basin since ancient times are investigated.

Keywords: Etruscan texts, Turks, Cimmerians, Chuvash language, Bulgars.

ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ ЭТРУССКИЕ ПИСЬМЕНА И МОЛЧАЮЩИЕ ЭТРУСКОЛОГИ

Чингиз Гарашарлы, Самира Мамедова
Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена изучению этрусской письменности на материалах древних языков. Показано, что ведущий языковой компонент этрусской письменности, происхождение которого европейские лингвисты считают неизвестным, имеет тюркское происхождение, многие европейские этруски обнаружили в этрусских текстах множество тюркских элементов, исследуются вопросы, почему они не проникли глубоко в грамматический строй этрусского языка, не изучили сравнительно древнетюркские языки и не имели представления о расселении тюрков в Средиземноморском бассейне с древнейших времен. **Ключевые слова:** этрусские тексты, тюрки, киммерийцы, чувашский язык, булгары.

1. Giriş

Etrusk mətnlərinin qədim türk dillərinin materialları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması etrusk dilinin formalaşmasında kimmer-çuvaş və oğuz-qıpçaq tipli iki qədim türk dil komponentini aşkara çıxarmata imkan verir.

Qədim İtaliya ərazisində türk tayfalarının məskunlaşması həm regionun onomastikası, həm də bu tayfa birliklərinin türk mənşəli olduğuna dair antik və orta əsr Avropa mənbələrinin məlumatları əsasında müəyyən olunur.

Etrusk dilində Avropa dilçiləri tərəfindən müəyyən olunan Qafqaz, Lidiya və het dillərinə aid dil komponenti ilə müqayisədə aşkar etdiyimiz daha böyük qədim türk komponenti etrusk mətnlərinin deşifrəsinə imkan verir.

Avropalı etruskoloqların əsas uğuru bu olmuşdur ki, onlar bilinçvalar əsasında ayrı-ayrı etrusk sözlərinin düzgün mənasını müəyyən etmiş, lakin sadəcə onların türkcə olduğunu duymamışlar. Məsələn, italyalı etruskoloq M.Pallotino etrusk dini mətnlərində geniş işlənən **thap** felinin «tanrılara tapınmaq», **makte** felininsə «tərif etmək» anlamında olduğunu müəyyən edir, lakin onların türk dillərindəki **tap/tapın** («tapınmaq») və **makta** («tərif etmək») felləri olduqlarını görə bilmir. Türkiyəli etruskoloq A.Ayda ilk dəfə olaraq bu fellərin və onlarca digərlərinin türkcə olduğunu üzə çıxarır [2, s.290].

Avropalı dilçilər tərəfindən mənaları düzgün təyin olunan, lakin türk mənşəli olduqları diqqəti cəlb etməyən sözlərdən biri **flerth** («bəlli etmək») felidir. Halbuki dilçilər etrusk dilində, eləcə də regionun digər qədim dillərində geniş müşahidə olunan **b-f** (öndə) və **th-t** (öndə və sonda) samit dəyişmələrini nəzərə alsaydılar **flerth** felinin türk dillərindəki eyni mənəli **belirt** feli olduğunu açıq görərdilər.

Və yaxud, avropalı etruskoloqlar etrusk dilindəki **ruva** sözünü haqlı olaraq «qardaş» mənasında qəbul etsələr də, onu naməlum mənşəli sayırlar. Lakin bu «naməlum mənşəli» söz əslində **uruğ** sözünün **ğ-v** samit əvəzlənməsini və yaxud ixtisarını əks etdirən **uruv** (türk dialekti), **iruv** (noğay), **uru** (qırğız), **arv** (çuvaş), **ru** (qaraçay-balkar) sözlərinin çox yaxın variantıdır:

etrusk	türk dillərində
ruva «qardaş»	ru/uruv/uru «kiçik qardaş», «uşaq»

2. Etrusk mətlərində çuvaş türkcəsinə aid dil komponenti

Avropalı etruskoloqlar etrusk və ayrı-ayrı türk dillərinin fonetik quruluşunu müqayisə etsəydilər, mənalarını az-çox müəyyən etdikləri etrusk sözlərini naməlum mənşəli saymazdılar. Xüsusilə bulqar tipli türk dillərinin, o cümlədən də çuvaş dilinin ayrı-ayrı fonetik xüsusiyyətlərinin etrusk dilinə açar oynadığını görürük. Bu xüsusiyyətlərdən biri oğuz dillərindəki **y** samitinin çuvaş dilində dışarası **th** samitinə çevrilməsidir.

Y variantlı türk dilləri	th variantlı çuvaş türkcəsi
yavru	thur (<thavar) «övlad», «bala»
yan	thun «yanmaq»
yağmur	thumar
yarık	thurak
yağtı	thuta «işıqlı»
yağ	thu «yağ»
yaşın «şəfəq», «şimşək»	thithen «şəfəq saçan»

Etrusk mətnlərində «övlad» mənasında işlənən **thur** yuxarıdakı siyahıda **yavru** sözünün çuvaş variantı (**thur**) deyildirmi? Çuvaş və etrusk dillərini yaxınlaşdıran **y-th** samit əvəzlənməsinə dair misallar onlardır. Daha bir nümunə:

ümumtürk	çuvaş
yağtı	thuta «işıqlı»

yağtı sözünün çuvaş variantı (**thuta** «işıqlı», «sevimli») isə etrusk mətnlərindəki **thuta** sözünə açar rolunu oynayır. Etrusklara məxsus bir məzar yazısında **pul Hermu thutaythi** çuvaş dili sayəsində «ol Hermunun işıqlı dünyasında» və yaxud «qovuş Hermunun işıqlı dünyasına» anlamına gəlir (çuvaş. **pul** «ol», «qovuş», «tap», **thuta** «işıqlı»).

Hermu çoxsaylı etrusk tanrılarında biri olmuşdur, etrusklar ölənlerin ruhlarının müxtəlif tanrıların dünyasına qovuşduqlarına inanmışlar.

Eyni məzar yazısında mərhumun ruhunun Alumnat və Hermu adlı tanrıların hüzuruna qovuşması arzulanır:

pul Alumnath pul Hermu huzrna
(«Qovuş/yetiş Alumnat və Hermu hüzuruna»)

Çuvaş dilindəki **pul** («qovuşmaq», «yetişmək») və sami mənşəli **huzr** («hüzur») mətnin mənasını açır.

huzrna qədim türk dili üçün səciyyəvi olan mənsubiyyət-yönlük hal formasındadır: **hüzur-u-na**.

Oğuz qrupu türk dillərində y samiti ilə başlanan daha bir söz (**yaraşu** «yararlı», «xoş», «gözəl») sözü həm çuvaş, həm də etrusk dillərində **th** samiti ilə başlayır:

thresu. Bir neçə etrusk mətnində yemək və şərabın təriflənməsi məqamında işlənən **thresu** çuvaş türkcəsində **thurathu** («yararlı», «gözəl» «xoş») sözü əsasında öz izahını tapır. Avropalı etruskoloq Z.Mayani aşpaz rəsminə aid **thresu f. sithrals** (7, s.138) ifadəsindəki **thresu** sözünü «tələb edirəm» kimi tərcümə edir. Qəribədir, aşpaz nəyi tələb edə bilər və yaxud **thresu** hansı dildə «tələb edirəm» mənasındadır? Əslində isə rəsmdə təsvir olunan aşpaz bişirdiyi yeməyin «yararlı», «xoşagəlimli» olduğunu tərif edir və bu da məhz çuvaş türkcəsindəki **thurathu** («yararlı», «xoş», «gözəl») sözü sayəsində öz izahını tapır. **thurathu** isə, qeyd olunduğu kimi, qədim türkcədəki eynimənalı **yaraşu** sözünün fonetik variantıdır.

Digər bir etrusk mətnində şərab süzən saqi təsvir olunur və onun dediyi **thresu penznas** ifadəsində şərabın «yararlı», «gözəl», «xoşagəlimli» olması məhz **thresu** sözündə əks olunur. Digər mətnlərdə «içki» anlamında işlənən **pen** sözünün mənşəyi aydın deyildir.

Göründüyü kimi, qədim türkcədəki **yaraşu** («yararlı», «gözəl», «xoş») sözünün məhz çuvaş variantı — **thurathu** etrusk mətnindəki **thresu** sözünün mənasını açır.

Hələ 1930-cu illərdə məşhur sovet dilçisi N.Y.Marr çuvaş dilinin türkcənin qədim variantı olduğunu, Avropanın ölü dillərinə körpü rolunu oynaya biləcəyini göstərirdi [8, s.115].

Etrusk və çuvaş dillərinin fonetik yaxınlığı İtaliyanı e.ə. I minillikdə məskunlaşdırmış kimmerlərdən qaynaqlanır. Qədim qaynaqlarda kimmerlərin bulqarlarla eyni mənşəli sayılması [3, s.24], çuvaş dilinin isə türk dillərinin bulqar qrupuna aid olması etrusk dilindəki türkiizmlərin əsas mənbəyini təşkil edir.

İtaliyalı alim Gaetano de Sanktisin məlumatına əsasən, kimmerlər Appenin yarımadasında etrusk dövləti yaratmışdılar [9]. Etruskların məskunlaşdığı Kampaniya vilayətində mövcud olmuş Kimmeriya (Cimmerium) şəhəri kimmerlərə məxsus idi [5, s.140].

Lakin kimmerlər qədim İtaliyanı Kiçik Asiya, Qafqaz, Mərkəzi Asiya ilə bağlayan yeganə türk tayfası deyildi: İtaliyanın etnik xəritəsində **qarqarların** (Qarqariya vilayəti) albanların, bulqar mənşəli **sekellərin**, **iskitlərin** və digərlərinin adları keçir. Avropalı tədqiqatçılar bu xalqları sadəcə naməlum mənşəli xalqlar kimi təqdim etməklə kifayətlənmişlər.

3. Etrusk mətnlərində oğuz-qıpçaq türkcəsinə aid dil komponenti

Asiyada türk xalqları oğuz-qıpçaq, bulqar-qıpçaq, oğuz-qarluq və digər türk yarımqruplarının hibridləşməsi nəticəsində yarandığı kimi, eyni proses Aralıq dənizi hövzəsində, eləcə də İtaliya ərazisində etruskların formalaşmasında baş vermişdir. Etrusk mətnlərinin araşdırılması bu dildə kimmer-çuvaş komponenti ilə yanaşı oğuz və qıpçaqlara aid dil elementlərinin də olduğunu ortaya qoyur:

0 A N I A N I J I O A J V I I

Sağdan sola yazılmış mətn belə səslənir:

ii ulath ilina inath

İlk üç söz azacıq fonetik fərqlə müasir Türkiyə türkcəsindədir:

iyi ulaş iline (“yaxşı çat elinə”)

Mətdəki **ii** türk dillərindəki **eyi/ iyi/ ii** sözünün qaçaqaz variantı (**ii** “yaxşı”) ilə tam üst-üstə düşür.

ii sözünü izləyən **ulath** qədim və çağdaş türk dillərindəki **ulaş** (“çatmaq”, “qovuşmaq”) felinin sonda **th** ilə deyilən fonetik variantıdır.

Mətdəki **ilina** sözü ismin ikinci şəxsin mənsubiyyət (-**in**) və yönlük hal (-**a**) əlaməti qəbul etmiş **il** (“el”, “vətən”) sözüdür: **ilina** (<**il-in-a**) “elinə”, “vətəninə”.

inath qədim türk dillərindəki **yinəth/yinat** («sağalmaq», «yaxşılaşmaq») felidir: “yaxşı çat elinə, sağal”. Vətəninə yola salınan əsgərə deyilən bu ifadə tam məntiqli səslənir, rəsmi məzmununa tam uyğundur.

Göründüyü kimi, etrusk mətnlərində türkiizmlər əlaqəsiz sözlər yığını deyil, semantik baxımdan bir-birini tamamlayan, bitkin bir fikir ifadə edən cümlələrdir.

Etrusk mətnlərindəki türkiizmlər toplu halda olub, semantik baxımdan bir-birini izləyir, məntiqi əlaqəyə malik olur, sözlərin çoxu konkret tematikaya aiddir. Belə ki, dini ayinlə bağlı etrusk mətnlərində qədim türk dini terminləri, ehsanvermə ilə bağlı mətnlərdə qədim türk kulinariya terminləri, qurbanvermə ilə bağlı mətnlərdə qurbanlıq ərzaq adları və etiqadla bağlı terminlər çoxluq təşkil edir. Belə bir tematik sistemlilik yalnız etrusk dilinin türk mənşəli olduğundan qaynaqlanır.

Misal üçün, dini ayinlərin təsvir olunduğu bir etrusk mətni tamamilə qədim türk dini terminlərindən ibarətdir:

Etrusk

tule

apire

şanti

arvuş

iluk

kuies

salu

vilu

sun

eth

kuvei

Qədim türk

tüle/töle «borcunu, haqqını ödəmək»

abıra «sevgisini ifadə etmək», «tərif etmək»

sandı «sanlı», «mötəbər», «müqəddəs»

arviş «əfsun», «sehir»

ilak «ağrı»

kuyku, keyiş «qüssə»

şalu «qurbanvermə»

vile «ölü» (çuvaşca)

sunmaq

etmək

kubey «mötəbər» və b.

Ən vacibi isə odur ki, bütün bu sözlər etrusk mətnində qrammatik cümlə səviyyəsində təmsil olunub, bitkin bir fikri ifadə edir, yəni yalnız sözlər deyil, həm də onların əmələ gətirdiyi cümlələr qədim türkcədir:

Etrusk	Qədim türk
šanti arvuš ta aius	sandı arviş ta ayınız
Nuntheri	[tanrı Nunta]

Məndəki sözlər də (**šanti, arvuš, ai**), köməkçi nitq hissəsi kimi çıxış edən **ta** («da», «də») ədatı da, hətta **Nuntheri** sözündəki yönlük hal şəkilçisi də (**-eri** – qədim türk **-ri**) tamamilə türkcədir.

Qədim türk dili ilə tanış olan hər bir kəs «**sandı arviş ta ayınız**»ın adicə sözlər yığını deyil, tam qrammatik cümlə olduğunu aydınca görə bilər: «mötəbər əfsun da söyləyin»: **sandı/sanlı** “mötəbər”, **arviş** “əfsun”, **ta/da** “həmçinin”, **ay** “söyləmək”, qədim Azərbaycanca **aymaq**.

Və bu cümlə etrusk dini mətnindəki «**šanti arvuš ta aius**» cümləsinin tam leksik və qrammatik qarşılığıdır.

Etrusk mətnindəki digər cümlələrin də qədim türkcə belə aydın səslənməsinin üzə çıxarılması mətnin düzgün oxunduğuna dəlalət etmirmi?

Bu leksik-morfoloji sistem mətnin məzmununa tam uyğun olan digər cümlələrdə də əks olunur:

Etrusk	Qədim türk
šanti ma vilu tule	sandı ma vile tüle

«Həm də mötəbər ölü haqqını ödəyin» şəklində tərcümə olunan bu sətir də eyni dini terminlərdən ibarət olub, əvvəlki cümlənin məntiqi davamını əks etdirir:

Etrusk	Qədim türk
šanti	sandı «sanlı», «mötəbər»
ma	ma «həm də», «və» (qədim türk dilində)
vilu	vile (çuvaşca «ölü» sözünün variantı)
tule	tüle/töle «haqqını/borcunu ödəmək»

Mətnin hər iki sətirində sözlərin məhz türkcə semantik baxımdan bir-birini izləməsi, bitkin bir fikri ifadə edən qrammatik cümlə əmələ gətirməsi inkar olunmazdır:

Etrusk	Qədim türk
šanti arvuš ta aius	sandı arviş ta ayınız

Nuntheri
santi ma vilu tule

Nunta
sandı ma vile tüle

Etrusk mətninin qədim türk variantı etrusk dini gerçəkliyinin qrammatik cümlə səviyyəsində əksi deyildirmi («Mötəbər əfsun da söyləyin [tanrı] Nunta, həm də mötəbər ölü haqqını ödəyin»). Həmin türkiyəmlər (**arviş, tüle, sandı, vile, ma, ta**) qədim türk dilində də olmuş və bir çox türk dillərində indi də işlənməkdədir. Elə isə etrusk mətni sözün əsl mənasında qədim türkcə deyildirmi?

Bütün mətnin leksik və morfoloji baxımdan tamamilə qədim türkcə olması təsadüfi ola bilərmi? Mətndəki tematik sistemlilik, yəni bütün mətnin qədim türk dini terminlərindən ibarət olması da qətiyyənlə təsadüfi ola bilməz. Çünki oxuduğumuz digər etrusk mətnlərində də eyni linqvistik nəticə — **leksik-qrammatik tamlıq** və **tematik tamlıq** əldə olunur.

Qrammatik tamlıq dedikdə o nəzərdə tutulur ki, mətndəki cümlələrdə və bütöv mətnədə aşkar etdiyimiz türkiyəmlər semantik baxımdan bir-birini tamamlayır və bitkin bir fikir ifadə edən cümlə əmələ gətirir.

Tematik tamlıq isə odur ki, dini etrusk mətnlərində əsasən qədim türk dini terminləri, qurbanvermədən bəhs edən mətnlərdə əsasən qurbanvermə ilə bağlı türk söz və terminləri aşkar olunur və s.

Bu tamlıqlar isə etrusk yazılarının düzgün oxunduğuna, həmin dilin qədim türkcə olduğuna dəlalət edən ciddi linqvistik faktorlardır.

İstər Qərb, istərsə də türkdilli tədqiqatçılar belə bir qrammatik və tematik tamlıq əldə etməmiş, yalnız ayrı-ayrı sözlərin türkiyəm olduğunu müəyyən etmiş, bəziləri isə etrusk əlifbasını təhrif etmək yolu ilə saxta «türkiyəmlər» əldə etməyə çalışmışlar. Nəticə isə budur ki, etrusk mətnlərinin dili sirr olaraq qalmışdır.

Etrusk mətnlərinin qədim türkcə oxunması hətta regionun qədim mifoloji inancları ilə üst-üstə düşür:

Etrusklar ilə ümumi mifoloji inanclara malik olmuş qədim yunanlar Hermesin ölənərin ruhunu məzar daşı vasitəsilə o dünyaya yola salan tanrı kimi tanımış və məzar sütununu Hermesin qapısı saymışlar. Bu abidəyə xətdər yetirmək günah hesab olunurdu:

↓ 2 A H I 7 A J J A I M Q 3 0
A H I 7 A J J A I M Q 3 0

Etrusk məzar daşı üzərindəki bu yazıda onun məhz **Hermesin qapısı** adlanması və ona xətdər toxundurمامağa çağırış məhz qədim türkcə səslənir: **hermial kapzna slman, sexis kapzna**: («Hermesin qapısına xətdər yetirmə, o dünyanın qapısına»).

Yalnız **Hermial** («Hermesin») Qafqaz dillərinə xas olan yiyəlik hal formasındadır (**-al**), digər sözlər və morfoloji əlamətlər isə qədim türkcədir:

-kapzna – «**qapısına**»: qapı isminin üçüncü şəxsin təkinə aid mənsubiyyət (-z «sı») və

yönlük (-na) halı;

-slman – qədim türk dilindəki **sal** («vur», «xətər yetir») felinin qədim türk dilinə xas inkar formasındadır: **-man** – **salman** «xətər yetirmə», «zədələmə» - **sexis** – qədim türk yazılarında **sağıs** («o dünya», «axirət») ismi.

Etrusk	Qədim türk
hermial kapzna slman,	(hermesin) kapısına salman, sağıs
sexis kapzna	kapısına

Etrusk mətnlərinin qədim türkcə səslənməsinə inamsız yanaşanlara belə bir sual verməyə haqqımız var: nə üçün qədim Egeidada məzar sütununun Hermesin qapısı olduğuna dair qədim yunan əfsanəsinin məzmunu məzar sütunu üzərindəki etrusk mətnində şəffaf şəkildə qədim türkcə açılır? Nə üçün müqəddəs sayılan bu sütuna – Hermesin qapısına saldırmamaq (zərər toxundurmadan) çağırışı qədim türkcədir (**kapzna slman** – qədim türk. **kapısına salman** — «qapısına zərər toxundurma»).

Məndəki **sexis kapzna** («axirət qapısına») isə qədim türkcə **sağıs kapısına** (“axirət qapısına”) ifadəsinin qarşılığıdır. Mətnin bütünlüklə qədim türkcə səslənməsi və Hermeslə bağlı mifoloji inancın şəffaf olaraq qədim türkcə açılması etrusk mətnlərinin sirrinin artıq açıldığını göstərmirmi?

Avropalı tədqiqatçıların dediyi kimi, etrusk mətnləri məlum əlifbada yazılmış naməlum mənşəli dildir. Latınlar da, regionun bir sıra qədim xalqları da bu əlifbadan istifadə etmişlər. Bu halda etrusk mətnlərinin sirli olaraq qalmasının yalnız bir səbəbi aydın görünür: etrusk yazılarının tədqiqində qədim türk və çuvaş dillərinə müraciət olunmamışdır.

Latın dilində etruskları bildirmiş **turski**, sanskrit (qədim hind) dilində «türk» mənalı **turuşka**, eləcə də etrusklarla eyni kökdən olmuş troyalıların qədim mənbələrdəki etnik adları (**tursi, turşa, trusiya**) eyni mənşəli etnonimlərdir. Troyalıları isə qədim avropalılar — VII-XV əsr müəllifləri türklər hesab etmişlər. Troyanın türklərlə bağlılığı VII əsrdə yazılmış Fredegar xronikasında, XII-XIV əsrlərə aid Gesta Francorum adlı əsərdə, Nicole Gilles, Tyreli William, Andrea Dandolo, Feliks Fabri və digər avropalı müəlliflərin əsərlərində qeyd olunmuşdu (1, 95-97).

Yunan-Troya müharibəsindən sonrakı çağlarda — e.ə. I minillikdə İtaliyaya miqrasiya etmiş troyalıların nəsiləri olan etrusklardan qalma yazıların qədim türk dillərində anlaşılmasının səbəbi məhz budur.

Akademik N.Y.Marr «Aralıq dənizi sahillərində türklər yunan və latınlardan çox əvvəllər məskunlaşmış və burada türk dili yunan və latın dillərindən daha əvvəl formalaşmışdır» deyərək, məhz troyalıları, etruskları, Yunanistanın erkən sakinləri olmuş pelasq və tirsənləri nəzərdə tutub (8, s.119). Lakin bu gerçəkliyə işıq salan ən tutarlı dəlil məhz qədim türk dillərində danışan etrusk yazılarıdır.

Ədəbiyyat

1. Afyoncu E. Truva'nın intikamı. İstanbul, 2011.
2. Ayda A. Etrüskler (Tursakalar) türk idiler. Ankara, 1992.
3. Togan A.Z.V. Umumi Türk tarihine giriş. İstanbul, 1981.
4. Геродот. История в девяти книгах, Ленинград, 1972.
5. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Ленинград, 1986.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
7. Майяни З. Этруски начинают говорить. Москва, 1966.
8. Самойлович А.Н. Тюркология и новое учение о языке. М.-Л., 1935.
9. <https://articles.com/article/7183>.